

Топонімія Українських Карпат як джерело дослідження процесів заселення

Резюме. Аналіз топонімії Українських (Східних) Карпат є одним з методів, який дає змогу виявити роль різноспрямованих колонізаційних рухів в освоєнні цього регіону. Розподіл топонімів за мовно-етимологічними особливостями свідчить про вирішальну роль етнічно-українського населення в заселенні цієї гірської місцевості впродовж XIII – XVII ст., але за наявності помітних іноетнічних впливів. Поширення в гірській місцевості ойконімів, які дублюють назви передкарпатських поселень, відображає основний напрям і механізм переселення, коли спочатку утворювались населені пункти в передгірській місцевості, а пізніше вихідці з цих поселень засновували вже нові населені пункти в горах з такою ж назвою. Наявність однойменних чи подібних назв поселень різних частин Українських Карпат виявляє повторні та транскарпатські переселення. Наведено приклади топонімів південнослов'янського, тюркського та романського походження, які засвідчують помітний вплив на процеси заселення гірської східно-карпатської місцевості різних міграцій пастушого та осілого населення з Північних Балкан, Трансильванії та Молдови.

Rezümé. Az Ukrán (Északkeleti)-Kárpátok helynévanyagának elemzése azon módszerek közé tartozik, amelyek lehetővé teszik a különböző irányú kolonizációs hullámok szerepének a feltárását a régió betelepülésében. A toponimiák nyelvi-etimológiai sajátosságok szerinti eloszlása az etnikailag ukrán népesség döntő szerepét támasztja alá a hegyvidék benépesítésében a XIII–XVII. századok folyamán, nem elhanyagolható más-nyelvi hatások mellett. Az olyan településnevek elterjedése a hegyvidéken, amelyek kárpátmelléki falvak neveit ismétlik, az áttelepülések fő irányait és mechanizmusát tükrözik, melynek során először az előhegyi térségben jöttek létre települések, majd ezek lakói alapítottak új falvakat a hegyek között hasonló névvel. Az azonos, vagy hasonló helységnevek előfordulásai az Ukrán-Kárpátok különböző részein többszörös, illetve transzkárpáti átköltözésekre utalnak. A felsorakoztatott délszláv, türk és román eredetű helységnevek példái alátámasztják az észak-balkáni, erdélyi és moldvai transzhumáló, illetve letelepült lakosság érzékelhető szerepét az Északkeleti Kárpátok benépesítésében.

Abstract. Analysis toponymy of Ukrainian (Eastern) Carpathians is one method that allows you to identify the role of countervailing colonization movements in the development of the region. Distribution of names for features of language and etymological shows the crucial role of ethnic Ukrainian population in the settlement of the mountainous terrain during XIII - XVII century, only if the presence of visible alien ethnic influences. Distribution in the mountains place names that duplicate names Carpathian settlements reflects the mainstream mechanism and resettlement when originally been arising settlements in the foothills area, and later immigrants from these settlements has founded new settlements in the mountains of the same name. The presence of the same name or similar names of settlements of various parts of the Ukrainian Carpathians detects repetitive and Trans-Carpathian relocation. Examples of place names South Slavic, Turkic and Romanesque origin certifying a significant impact on the process of settling the mountainous areas of Eastern Carpathian different migrations of shepherd and settled population of the Northern Balkans, Transylvania and Moldova.

* Доктор географічних наук, професор кафедри географії і туризму Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці ІІ. * A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Földtudományi és Turizmus Tanszékének professzora, a földrajztudomány doktora. * Doctor of Geographical Sciences, Professor, Department of Geography and Tourism Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian Institute.

Утворення мережі населених пунктів Українських Карпат – результат довготривалих і складних процесів їхнього соціально-економічного освоєння. І хоча сліди людської присутності в гірській місцевості карпатського регіону сягають дуже давніх часів, формування постійних поселень найбільш інтенсивно відбувалися тут впродовж XIII – XVII ст. Саме в той період і склалася цілісна мережа розселення, основний каркас якої зберігся і до сьогодні.

Оскільки Карпати як гірська країна, з огляду на їхню протяжність й конфігурацію, завжди тією чи іншою мірою виконували роль природних бар'єрів, тому виділялися межовим суспільно-географічним положенням, а їхнє соціально-економічне освоєння впродовж багатьох століть не могло не відбуватися під впливом різних культурних світів і держав. Відповідно й процеси заселення – це наслідок різноспрямованих колонізаційних рухів. Значною мірою це стосується й Східних (Українських) Карпат, внутрішні хребти яких тривалий час були кордоном між Галицько-Волинською державою, пізніше Королівством Польським, та Угорським королівством. Водночас південна частина Українських Карпат з XIV ст. була під впливом Молдавського князівства. Очевидно, що визначальне значення в процесах заселення мали насамперед соціально-економічні й безпекові потреби населення передгірських територій, а тому основний міграційний рух прямував з рівнинних передгірських місцевостей по течії гірських рік, зокрема з території Прикарпаття і Підкарпаття, а також Волині і Поділля. Є підстави говорити і про наявність різної інтенсивності транскарпатських міграційних рухів: з Русі, пізніше Польщі і Речі Посполитої, в Угорське королівство і навпаки, які залишили свої сліди в гірській місцевості. Разом з тим різні історичні й етнографічні артефакти засвідчують роль південної колонізації в процесах заселення карпатської гірської місцевості, тобто переселення в цей регіон населення з території на межі середнього і нижнього Дунаю, історичних Трансільванії та Молдови впродовж XIII–XVI ст., яких у Речі Посполитій та в деяких інших державах політично ідентифікували як «волоські землі» (звідси і поширена назва південного колонізаційного руху – «волоська колонізація»).

Попри значну кількість публікацій, присвяченій проблемі заселення Східних (Українських) Карпат, роль кожного з колонізаційних рухів в освоєнні різних частин цього регіону, а також і час виникнення поселень залишаються відкритим питанням. Особливо дискусійним є етнокультурне походження поселенців. Оскільки історичних літературних джерел для відповіді на поставлені запитання є недостатньо, то, окрім аналізу архівних матеріалів, важливо залучити до вивчення цієї проблеми й інші методи, у тому числі й дослідження топонімії, яка також несе важливу історичну й соціально-культурну інформацію.

Характерні риси топонімії окремих частин Українських Карпат вже достатньо добре відображені в науковій літературі, зокрема, завдяки працям А. Байцара, Д. Бучка, М. Кордуби, Ю. Карпенка, Б. Ляшука, М. Онишкевича, Р. Козлової, С. Вербич, В. Німчука, Я. Рудницького та ін. В контексті етнічної історії Українських Карпат широке визнанням є топонімічні дослідження Ю. Карпенка, який пов'язав формування топонімії зі змінами археологічних культур на території Карпатського регіону загалом¹. Разом з тим в топонімічному аналізі залишається багато нез'ясованого і суперечливого. При цьому в публікаціях з історії формування карпатської топонімії, насамперед ойконімії, часто простежується екстраполяція ситуації з передгірської місцевості на гірські райони, а це не є методологічно коректним, оскільки заселення гірських районів, хоча і було тісно пов'язане з передгір'ям, все ж мало і суттєві відмінності.

Першим етапом топонімічного аналізу для пізнання різних аспектів заселення Українських Карпат є відбір топонімів, які тією чи іншою мірою пов'язані з цією проблемою. Це насамперед стосується ойконімів – назв поселень і прилеглих до них місцевостей (хоронімів), але також певною мірою й оронімів (назв гірських вершин і масивів) та гідронімів (назв водойм), враховуючи при цьому їхнє переважно давніше походження. В процесі топонімічного аналізу необхідно також порівняти топонімію гірської місцевості та прилеглих рівнинних територій, а також зіставити топонімію Українських Карпат та інших ймовірних регіонів виходу переселенців. З огляду на вплив історично-географічного чинника на процеси заселення, насамперед ролі різних державно-політичних режимів, деякі аспекти топонімічного аналізу карпатської гірської місцевості доцільно розглядати диференційовано за історично буковинською, галицькою та закарпатською частинами. Виділяючи типи топонімів, які можуть нести певну інформацію про процеси заселення, важливо окреслити в загальних рисах їхню частку в загальній кількості.

Отже, як засвідчує семантичний аналіз, в теперішній буковинській гірській місцевості Українських Карпат (гуцульські села сучасних Путильського, Вижницького й Сторожинецького районів) близько 85 % ойконімів є слов'янського (переважно українського) походження, часто з урахуванням особливостей гуцульського діалекту, решта – ймовірно тюркського та романського походження. Це, зокрема, такі ойконіми як *Аршиця*, *Банилів*, *Лекечі*, *Лустун*, *Майдан*, *Сарата*, *Череш* та деякі ін. Дещо зменшується частка ойконімів іншомовного походження у Верховинському районі галицької Гуцульщини. Це, зокрема (не вникаючи в деталі етимології), села *Дземброня*, *Хороцеве*, *Кохан*, ймовірно й деякі ін. Але вже в Косівському районі зосередження таких сіл є досить значним (*Акрешиори*, *Брустурів*, *Уторопи*, *Шешори* та ін.). Водночас в межах галицької Бойківщини частка ойконімів

¹ Карпенко Ю. Етнічна історія населення Українських Карпат за даними гідронімії та оронімії // Студії з ономастики та етимології. К., 2005. – С. 63 – 79

неукраїнського походження помітно зменшується. Але і тут зустрічаються поодинокі подібні ойконіми (*Бряза, Хітар, ймовірно, Сигловате, Либохора, Тухля*). Є такі поодинокі назви і в мікротопонімії, зокрема, *заподрина, сигла, кичера*², але їх є обмаль (менше одного відсотка), до того ж і загалом є підстави трактувати ці назви як загальнокарпатську лексику.

В гірській місцевості Закарпатській області частка ойконімів іншомовного походження, які, як і в буковинській та галицькій частинах, часто адаптовані до українських назв, також загалом є не меншою десяти відсотків і доволі диференційованою за адміністративними районами. Зокрема, найбільше (до 20 %) таких назв поселень, насамперед тюркського і романського походження в Перечинському районі (*Лікіцари, Лумиори, Маюрки, Сімер, Сімерки*) та Міжгірському (*Ізки, Майдан, Мерешор, Тюшка*). Є такі села і в гірській місцевості інших районів Закарпатської області (*Абранка, Мирча, Стримба, Фонтиняси та деякі ін.*).

Географічно диференційованим (за місцем в рельєфі, віддаленістю від поселень, прикордонним чи сусідським положенням) є поширення україномовних та іншомовних оронімів, що також відображає деякі особливості заселення. При цьому треба брати до уваги, що деякі назви вершин і масивів не завжди називалися місцевим населенням, а тому могли бути і штучно привнесеними. Отже, якщо розглянути південну частину Українських Карпат, не вдаючись до вивчення етимології окремих назв, то можна зробити висновок, що в Покутсько-Буковинських Карпатах приблизно половина назв хребтів і вершин етимологічно-іншомовні (не враховуючи такого широко поширеного в Карпатах ороніма як *магура*, який має загальнокарпатський характер і щодо іншомовного походження якого є поважні сумніви). Ще більшою є частка іншомовних оронімів (насамперед романських і тюркських) у таких помітно віддалених від поселень масивах, як Чивчини (*Регеска, Копилаш, Ледескуль, Сулігуль, Лостун, Ротундуль, Коман* та, ймовірно, деякі ін.) і Рахівські гори (*Берлебашка, Бендяска, Петрос, Неніска*). Однак, вже в ближчих до української сільської місцевості масивах (Гринява, Путилли, Яровець) частка україномовних назв є переважаючою. Водночас у високогірних масивах Свидовець і Чорногора частка оронімів іншомовного походження становить більшість: у Свидовці це, зокрема, *Берляска, Догяска, Трояска, Унгаряска* та ін., в Чорногорі – *Бребенескул, Брескул, Гомул, Данцир, Менчул, Петрос, Туркул*. Деякі назви вершин іншомовного походження (різні варіанти вимови *г. Менчул, г. Петрос*) повторюються.

Щодо назв найбільших рік Українських Карпат (*Дністер, Латориця, Стрий, Прут, Тербля, Тиса, Уж, Черемош*), то вони мають переважно давнє індоевропейське (фракійське, іранське, праслов'янське) походження, утвердилися в рівнинній чи передгірській місцевостях і безпосередньо до періоду

² Зборовський П. Топоніміка Турківщини. Львів: Камула, 2004.

основного заселення гір не додають інформації. Більшість їхніх приток в гірській карпатській місцевості є однозначно українського походження, але також зустрічаються й поодинокі іншомовні назви, особливо у південній частині, часто співзвучні з назвами поселень (*Дземброня, Брустурка*) та вершин (*Бребенескул, Щаул*).

Отже, загальний розподіл топонімії, насамперед ойконімів, за мовно-етимологічними особливостями свідчить про вирішальну роль етнічно-українського населення в заселенні гірської місцевості Українських Карпат впродовж XIII – XVII ст., але за наявності помітних іноетнічних впливів, що є логічним, адже, з одного боку, на момент формування мережі постійних поселень саме етнічно українське (руське) населення становило більшість в передгірській (прикарпатській і підкарпатській) місцевості, а з іншого, – це був період активізації колонізаційних рухів й тіснішого міжетнічного взаємопроникнення в регіонах Південно-Східної і Центральної Європи, спричинений суттєвими територіально-політичними змінами, насамперед в Причорномор'ї та на Балканах. Разом з тим і наявність ойконімів іншомовного походження також ще однозначно не свідчить про те, що ці поселення формувалися без участі української людності, а лише виявляє різні етнокультурні впливи на процес заселення. Окремі ойконіми і безпосередньо вказують на те, що в заселенні Карпат могли брати участь й інші етнічні групи (*Татарів*).

Характерна особливість карпатської топонімії – поширення в гірській місцевості ойконімів, які дублюють назви передкарпатських і закарпатських поселень – розкриває основний напрям і механізм переселення, коли спочатку закладався населений пункт в передгірській місцевості (насамперед з огляду на потреби оборони, охорони шляхів сполучення та місць видобування солі, про що свідчить широке поширення ойконімів оборонного походження (*Бачина, Стрілки, Гвіздець, Завадівка, Стрільбичі, Ясениця-Замкова* та ін.³), а пізніше вихідці з цього поселення засновували вже нові населені пункти в горах з такою ж назвою. Такі розселенські тенденції можна простежити на прикладі однойменних поселень: *Грабовець* (з такою назвою є села в теперішньому Стрийському, Богородчанському і Сколівському районах), *Кропивник* (у Калуському, Долинському і Дрогобицькому районах), *Лімна* (тепер неіснуюче село в гміні Бірча Перемишльського повіту, Республіка Польща, і в Турківському районі), *Майдан* (у Тисменицькому, Міжгірському і Дрогобицькому районах), *Жукотин* (село Коломийського району і село Турківського району) та деякі ін. Б. Комарницький розкриває такий механізм заселення галицької частини Східних Карпат і на прикладах таких населених пунктів, як Турка, Беньова, Висоцьке, Дзвиняче, Завадівка, Комарники,

³ Ляшук Б. Ф. Географічні назви Українських Карпат і прилеглих територій. – К.: ІСДО, 1993. – С. 25

Кривка, Спас, Турочки, Яблунька, Явора та ін.⁴ Разом з осадниками сіл і їхніми родичами в Карпати рухалось і деяка частина населення з Прикарпаття, Поділля та Волині, тобто українська людність різних регіонів. Деякі з таких переселень, з огляду на подібність ойконімів по обидві сторони Східних Карпат, наприклад *Гусний* теперішнього Великоберезнянського району Закарпатської області і *Гусне* Турківського району Львівської області, *Ільниця* Іршавського району Закарпатської області й *Ільник* Турківського району Львівської області, могли мати і транскарпатський характер.

Ще однією особливістю карпатської топонімії є поширення однойменних ойконімів в гірській місцевості, що свідчить про повторні переселення (наприклад, села *Либохора*, *Риків* є в Сколівському і Турківському районах, с. *Головецько* в Сколівському й Старосамбірському районах). Дуже часто такі повторні переселення (т. зв. «роїння» сіл) були зумовлені тогочасною практикою звільнення на певний час від податків селян, які закладали поселення. Іноді в таких випадках до старих назв додавали слова «воля», «слобода», про що свідчить поширення низки сіл з назвами *Воля*, *Слобода*, *Слобідка*.

Топонімічний аналіз дає змогу виявити і помітний вплив на процеси заселення гірської східно-карпатської місцевості різних міграцій з територій, розміщених на південь (Північні Балкани, Трансільванія, Молдова). Це стосується як пастушого, так і осілого населення. Основу напівкочового пастушого колонізаційного руху становило населення, яке в країнах Центральної Європи називали *волохами*. Уже в XII ст. волохи займали широку смугу території на середньому Дунаї і в Трансільванії. В науковій літературі немає одностайності як щодо походження цієї людності, так і щодо її етнокультурного обличчя. Оскільки волохи відзначалося низьким рівнем етнічної самосвідомості, будучи лише субстратом формування модерних етнічних спільнот, то і загалом про їхні окремі етнічні риси можна говорити лише за деякими мовними ознаками. М. Гримич, посилаючись на підходи низки європейських науковців, вважає, що ті «волохи», які прибули в Карпати, були «слов'янізованим романо-фракійським елементом»⁵. М. Тиводар наголошує на етнічній неоднорідності цієї людності: «Уже в Македонії «волохи» були етнічно змішаними, часто дво – тримовними»⁶. Як засвідчують імена переселенців у багатьох історичних документах, середовище пастухів–волохів дійсно включало різні компоненти (південно-слов'янські, протороманські, тюркські, руські (нащадки уличів, тиверців, т. зв. бродників, берладників), і відповідно вони були носіями різномовної лексики, що відбивалася в українських карпатських діалектах та в топонімії. Попри етнічну

⁴ Комарницький Б. То земляи рідна // Електронний ресурс. Режим доступу: / <http://www.alebest.ru/>

⁵ Гримич М. Сучасний погляд на проблему волоського права // Етнічна історія народів Європи. К., 2001. С. 110 – 116.

⁶ Тиводар М. П. Етнічні традиції у скотарстві // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Т. 2. Львів, 2006. С. 52–124.

неоднорідність волоське населення було об'єднане в культурному аспекті церковно-слов'янським візантійським обрядом, а в економічному – перегінним скотарством (салашництвом), характерні риси якого також відобразилися в ойконімах та хоронімах. Система правовідносин волоського населення була під сильним впливом руського права, що пояснюється великим політичним і культурним впливом тогочасної Русі. Частка південно-слов'янського й руського компоненту в процесі просування пастушого населення на північ, у Східні Карпати, постійно збільшувалася, а десть на рівні мармароського передгір'я (у гірській місцевості – на північній межі масиву Свидівця), уже становила більшість, про що свідчить різке зменшення оронімів тюркського та романського походження. Отже, гірська топонімія підтверджує, що основу пастухів-волохів, які прийшли в Східні і Західні Карпати, складала тісно поєднані південнослов'янський та руський (давньоукраїнський) компоненти з незначними домішками романського та тюркського населення. В результаті взаємодії з іншими групами населення формувалася спільна карпатська господарська та побутова лексика, українські карпатські діалекти.

Про роль волоських переселенців в заселенні Східних Карпат свідчить як низка мовно-споріднених ойконімів (*Волосянка* (два поселення), *Велика Волосянка*, *Мала Волосянка*, *Волошиново*, *Болехів Волоський*, можливо *Волосів*), так і відображення в топонімії різних аспектів його господарювання (це, наприклад, хороніми *Підсалашики*, *Кошарки*, *Зимівки* та ін.⁷ Вплив адміністративно-територіальної організації, сформованої під впливом пастушої колонізації, проявився в ойконімах *Крайниково*, *Княгиня*, *Княжолука*, *Княждвір*.

Південна колонізація Східних Карпат, окрім пастуших міграцій, включала й переселення осілого населення, насамперед південно-слов'янського і руського (давньоукраїнського) походження з Трансільванії, Балкан і Молдови, що було зумовлено насамперед натиском Османської імперії. Чинниками міграцій могли бути і потреби Галицького князівства й Угорського королівства в організації оборони і охорони шляхів сполучення, а також в забезпеченні систематичного видобування солі, що якраз могло забезпечити населення названих південних країв. Особливо значним осередком міграцій була Трансільванія, яка з VIII до XII ст. була районом значного зосередження слов'янського населення, про що свідчить первинна слов'яномовна топонімія багатьох поселень Трансільванії⁸. М. Терлецький вказує на те, що і низка сучасних назв місцевостей Трансільванії (*Бозна*, *Драгна*, *Гладна*, *Колна*, *Лозна*, *Радна*, *Тарна*, *Златна*) відповідають слов'янській етимології і співзвучні з деякими українськими поселеннями⁹.

⁷ Зборовський П. *Топоніміка Турківщини*. Львів: Камула, 2004. – С. 24

⁸ Тиводар М. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст. Ужгород: Карпати, 1994. – С. 406.

⁹ Терлецький М. Часопростір роду Драго-Сасів. Львів: Сполом, 2012. – С. 109

З XIII ст. через різні несприятливі політичні обставини значна частина слов'янського осілого населення Трансільванії, так само як і регіону Середнього Дунаю (а пізніше й з північної Молдови) почала мігрувати на північ. Про значущість таких міграцій в заселенні Українських (Східних) Карпат свідчить поширеність таких топонімів, як *Баня, Бреза, Драгово, Драгобрат, Осій*, ймовірно *Жупани, Косів* і навіть, можливо, *Дрогобич*. Основними ареалами розселення цього населення в Східних Карпатах стали місця видобування солі на межі гірської місцевості і Передкарпаття.

Насамкінець ще раз слід наголосити, що аналіз топонімії Українських (Східних) Карпат виявляє роль різноспрямованих колонізаційних рухів в їхньому заселенні. Але цей метод не може дати відповіді на усі питання, а повинен поєднуватись в використанні інших історично-етногеографічних підходів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гримич М. *Сучасний погляд на проблему волоського права* // Етнічна історія народів Європи. К., 2001. С. 110 – 116.
2. Зборовський П. *Топоніміка Турківщини*. Львів: Камула, 2004. – 258 с.
3. Карпенко Ю. *Етнічна історія населення Українських Карпат за даними гідронімії та оронімії* // *Студії з ономастики та етимології*. К., 2005. – С. 63 – 79.
4. Комарницький Б. *То земля рідна* // Електронний ресурс. Режим доступу: / <http://www.alebest.ru>
6. Ляшук Б. Ф. *Географічні назви Українських Карпат і прилеглих територій*. – К.: ІСДО, 1993. – 204 с.
7. Терлецький М. *Часопростір роду Драго-Сасів*. Львів: Сполом, 2012. – 568 с.
8. Тиводар М. *Етнічні традиції у скотарстві* // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Т. 2. Львів, 2006. С. 52–124.
9. Тиводар М. *Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст.* Ужгород: Карпати, 1994. – 560 с.